

Obrana Podkarpatské Rusi (říjen 1938 - březen 1939)

Mečislav B o r á k, Slezský ústav Opava

Česko-slovenská historická ročenka 1997, Brno, Česko-slovenská (Slovensko-česká) komise historiků ve vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně 1997, s. 165-178.

Obrana Podkarpatské Rusi¹ v pomnichovském období její půlroční existence v rámci okleštěné druhé republiky dosud patří k poměrně málo známým kapitolám našich novodobých dějin. Ač nepochybně byla skvělým příkladem aktivní obrany naší státnosti, jakých nemáme příliš mnoho, nezapadala do politicky podmíněného obrazu poválečné internacionální spolupráce zemí socialistického tábora. Československá historiografie události oněch let většinou pomíjela, nevznikla dosud žádná samostatná práce. *Vojenské dějiny Československa*² připomínají toto období jen letmo a do značné míry zkresleně. Dílčí zmínky lze najít ve starší práci F. Lukeše, v chronologickém přehledu událostí druhé republiky D. Tomáška a zvláště v práci O. Holuba o historii finanční stráže.³ Nepříliš četné jsou i novinové a časopisecké články, většinou vzpomínkového charakteru. Nejvíce jich lze najít v časopise bývalého Českého svazu bojovníků proti fašismu "Hlas revoluce"⁴ a v časopise Společnosti přátel Podkarpatské Rusi⁵, sporadicky se objevují v dalším periodickém tisku⁶. Téma se nedávno dočkalo zpracování v dokumentárním filmu České televize.⁷ Slovenská historiografie je na tom podobně - kromě zmínek v širší práci o Podkarpatské Rusi od P. Švorce existuje již jen starší studie Š. Fana, články V. P. Čeredničenka a v dílčích souvislostech i práce nedávno sestavené pod vedením L. Deáka.⁸

Ukrajinská historiografie je mnohem početnější, především zásluhou emigračních historiků. Všíhá si hlavně ukrajinského nacionálního hnutí, jak je tomu např. v pracích P. Sterča, který však popsal i činnost maďarských a polských teroristů na Podkarpatské Rusi.⁹ Dílčí vazby k tématu lze najít v řadě dalších prací historiků a vzpomínek politiků vydaných v emigraci, např. V. Hrendži-Donského, S. Kločuraka, S. Rosochy, V. Birčaka, S. Puhače, Ju. Chymynce, V. Šandora, J. Sarvadije aj.¹⁰ Z domácí historiografie lze

jmenovat starší práci M. Adama, z novějších to jsou práce M. Boldyžara, B. Jakymoviče, I. M. Hrančaka a I. I. Popa, I. Šanty, autorské trojice O. D. Dovhanyč, Z. A. Paškuj a M. V. Trojan, a pokus o syntézu z roku 1995.¹¹ Období let 1938-1939 monograficky nedávno zpracoval M. Veheš, který zachytil i problematiku obrany Podkarpatské Rusi.¹²

Polská historiografie si všímá především polských diverzních akcí na Podkarpatské Rusi. Všeobecný úvod do situace na tomto území podal M. Zgórnjak, řízení vojenských akcí detailně popsal J. Kupliński a celou problematiku polské diverze komplexně zpracoval E. Długajczyk; objevila se i vzpomínková práce od J. Kasparka.¹³

Je nepochybné, že rovněž maďarská historiografie věnuje pozornost úsilí Maďarska o dobytí Podkarpatské Rusi v letech 1938-1939, bohužel však její výsledky neznáme. Zrovna tak je zřejmé, že k vytvoření celkového obrazu o sledovaných událostech bude zapotřebí poznat i stanoviska německé, rumunské a ruské historiografie.

Archivní prameny československé provenience týkající se tématu jsou uloženy vesměs ve Vojenském historickém archivu v Praze¹⁴, ve Státním ústředním archivu v Praze¹⁵, v pobočce Archivu Ministerstva vnitra České republiky v Brně-Kanicích¹⁶, v Muzeu Policie České republiky v Praze¹⁷ a v některých dalších muzeích¹⁸. Obdobné polské prameny jsou v Ústředním vojenském archivu ve Varšavě, kam byly nedávno uloženy i kopie materiálů Hlavního štábu polské armády ukořistěných Sovětskou armádou a dosud přechovávaných v archivech v Moskvě.¹⁹ Materiály o obraně Podkarpatské Rusi se nacházejí také v Zakarpatském oblastním státním archivu v Berehovu. Jen některé prameny, spíše diplomatické povahy, byly již publikovány.²⁰

K důsledkům Mnichova patřily i změny ve strategii obrany okleštěného státu, po ztrátě původních postavení a hraničních opevnění se těžiště obrany přesunovalo z českých zemí na východ. Ústavní změny ze 22. listopadu 1938 - vyhlášení autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi - neznamenal totiž zrušení principu jednotné československé armády. Ministerstvo národní obrany bylo nadále nejvyšším vojenským úřadem pro celý stát, vojenské orgány nepodléhaly autonomním vládám. Na východním Slovensku byla v říjnu 1938 vytvořena zvláštní operační skupina o síle tří divizí, posilovaná přesuny jednotek z českých zemí.

Obranu Podkarpatské Rusi, Hraniční oblast 42 v úseku Slanské vrchy - hranice Rumunska, zajišťovala posléze 12. pěší divize pod velením brigádního generála Olega Svátka, se sídlem v Užhorodě (později v Perečínu). Patřila pod VI. sbor se sídlem v Košicích (později ve Spišské Nové Vsi). Tvořil ji 36. pěší pluk v Užhorodě, přemístěný po maďarské anexi území v listopadu 1938 do Perečina, kam přešel i jeho III. prapor a náhradní prapor, I. prapor byl dislokován ve Svaljavě a II. prapor ve Velkém Berezném. Dále to byl 45. pěší pluk v Chustu, kde byl dislokován i jeho I. prapor a náhradní prapor, II. prapor byl v Sevljuši a III. prapor ve Volovém. Obranu doplňoval 12. dělostřelecký pluk Čemerné (u Vranova n. T.), kde sídlil jeho I. oddíl a náhradní oddíl, II. oddíl byl v Tuřích Remetách a III. oddíl v Tjačevu. Akceschopnost armády byla ovlivněna neustálým snižováním početního stavu jednotek. Na nátlak Německa byl v prosinci 1938 propuštěn do civilu odvodní ročník 1935 a v únoru 1939 i ročník 1936, takže ve zbrani zůstal prakticky jen jediný vycvičený odvodní ročník 1937, výcvik nováčků navíc probíhal mimo Podkarpatskou Rus. V rámci poslední fáze demobilizace nařízené mnichovskou dohodou byla v prosinci 1938 postupně odvolána ostraha hranic proti Německu, Maďarsku i Polsku, avšak na Podkarpatské Rusi se v ostraze až do 15. února 1939 pokračovalo. Podílely se na ní i dva prapory Stráže obrany státu (dále jen SOS) s velením v Užhorodě (později v Rákošíně) a v Chustu, rozmístěné po četách po celé demarkační linii.

Obranu Podkarpatské Rusi lze sledovat ve dvou tematických a zároveň chronologických rovinách. Tu první tvoří obrana hranice a demarkační linie proti útokům maďarských a polských diverzních oddílů včetně bojů s nimi ve vnitrozemí Podkarpatské Rusi v období od října 1938 do počátku března 1939. Patří sem i zásahy proti ozbrojeným ukrajinským oddílům v polovině března 1939 včetně likvidace jejich pokusu o povstání a krvavých srážek během evakuace československé armády. Druhou rovinu tvoří obranné a ústupové boje našich jednotek s maďarskou armádou, sváděné při okupaci Podkarpatské Rusi od 14. do 17. března 1939.

Na rozdíl od pohraničí českých zemí byl v období před Mnichovem a těsně po něm na hranicích Podkarpatské Rusi vcelku klid. Ukrajínští historici²¹ datují sice přechod prvního 12-členného oddílu teroristů z Maďarska na Podkarpatskou Rus již na 5. říjen 1938, ale k vážnějšímu incidentu tehdy zřejmě ještě nedošlo. Takový incident se onoho dne stal na blízkém jižním Slovensku v prostoru

Feledinců, kde vpadl na území republiky prapor maďarské pěchoty. Po celodenních prudkých bojích, do nichž zasáhla i česká četa tančičků, byli vetřelci se značnými ztrátami zatlačeni zpět a maďarská vláda incident označila za svévolnou akci místních jednotek. Hned následujícího dne však došlo k dalšímu pokusu o průnik Maďarů u Fílakova a k rozsáhlé noční kulometné srážce na Dunaji u Parkaně²², což nasvědčovalo spíše organizované přípravě útoků.

Pohraniční incidenty bezprostředně souvisely s nadcházejícím československo-maďarským jednáním o úpravě společné hranice, jak určovala mnichovská dohoda. Jednání začalo v Komárně 9. října 1938. Maďarsko tam vystoupilo s maximalistickými požadavky na "rekonstrukci" československého státu a své nároky podporovalo nejen hrozbou válečného konfliktu či podplácením karpatoruských politiků, ale i pohraničními provokacemi a teroristickými útoky s cílem vyvolat chaos a nepokoje vedoucí k zamýšlenému promaďarskému povstání na Podkarpatské Rusi. Snažilo se jednání v Komárně zmařit a přenést dvoustranný spor na jednání evropské konference po vzoru Mnichova, v čemž nacházelo podporu Itálie a Polska. Chyběl však souhlas Německa, jež chtělo po dobu svých válečných příprav využívat Podkarpatské Rusi k vlastní diplomatické hře, především proti Polsku, a podporovalo prozatím její autonomní existenci.

Den před zahájením jednání v Komárně shodilo maďarské letectvo nad Podkarpatskou Rusí tisíce letáků, jež vyzývaly maďarské obyvatelstvo k projevům odporu a sabotážím. Vojáci maďarské národnosti byli vyzváni k dezerci z československé armády a ke krádežím zbraní, za něž byla slíbena odměna.²³ Vojenská zpravodajská služba již počátkem října získala zprávy o chystaných teroristických útocích oddílů "Szabadcsapatok" či "Rongyos Garda". Zatčení teroristé později potvrdili, že oddíly jsou vyzbrojovány a řízeny maďarskou armádou se souhlasem vlády. Jejich příslušníci nastoupili již koncem září 1938 na povolávací rozkaz k armádě a dobrovolně se přihlásili ke zvláštním jednotkám, jež měly v civilních oblecích proniknout se zbraněmi na Podkarpatskou Rus, aby tu propagandisticky působily ve prospěch Maďarska v zamýšleném plebiscitu, prováděly sabotážní činnost a chystaly ozbrojené povstání. Za účast na akcích byla přislíbena odměna, kromě povolaných

záložníků se k jednotkám hlásili i četní studenti a další dobrovolníci.²⁴ Místem jejich soustředění před výpadem přes hranice byl tábor v Kisvárdě.

Nejrozsáhlejší maďarský útok začal v noci na 10. října 1938, tedy hned po prvním dnu jednání v Komárně. Početná skupina teroristů přepadla železniční most a nádraží ve stanici Boržava (Beňa) a ostřelovala osobní vlak. Padly první oběti, byla uchválena první rukojmí. Teprve později se ukázalo, že akce měla krýt přechod mnohem početnějších maďarských jednotek, vyzbrojených puškami, granáty a kulomety, poblíž Berehova a Šalanek. Velitelství četnictva a vojenské posádky v Berehovu zpočátku pokládaly zprávy o průniku teroristů za zveličené a teprve na zákrok z Chustu započalo stíhání. Zpravodajská hlášení uváděla, že předpokládaný počet jednoho tisíce teroristů je přehnaný, tolik jich prý může být rozptýleno po celé Podkarpatské Rusi. Maďarský pramen z 10. října hovoří o 750-800 záškodnících přepravených na Podkarpatskou Rus, což nepřímě potvrzuje fakt, že jen poblíž Šalanek se nakonec vzdalo do zajetí 305 teroristů (včetně 8 důstojníků). Další skupiny pak byly obklíčeny a zlikvidovány u Drysiny, Výloku, Fornoše, Hatě a Černého močálu. Akce skončila totálním neúspěchem, neboť československé vojsko spolu s četnictvem a jednotkami SOS uzavřely diverzantům ústupovou cestu a po útoku tanků a leteckém bombardování (dělostřelectvo bylo připraveno k boji) je 14. října 1938 přinutily kapitulovat.²⁵ Ještě několik dnů trvala likvidace menších skupinek, jež pronikly obklíčením, například na Polonině Runa. Již 11. října bylo vyhlášeno stanné právo v Mukačevu, 13. října pak v Berehovu a Sevljuši, takže ozbrojeným teroristům hrozil trest smrti, jenž býval také vynášen a vykonáván. Patrně jen několik desítek diverzantů uniklo na sever do Polska, kam se měla celá skupina v případě potřeby stáhnout. Byli soustředěni do vojenského tábora u Slanska. Polské prameny přičítají neúspěch akce tomu, že Maďaři ji začali předčasně a na vlastní pěst, bez koordinace s Poláky, jež byla dohodnuta prozatím jen rámcově.²⁶

Maďarské vpády na Podkarpatskou Rus pokračovaly i po fiasku onoho velkého útoku. V říjnu 1938 došlo např. k těžké srážce s teroristy u Perechrestné a k boji u Popova, kde záškodníci zapálili sušárnu tabáku a zajali několik příslušníků SOS. U Kosina bylo odvráceno hned několik útoků, vedených i kulomety a tanky. V listopadu bylo přepadeno stanoviště SOS u Strabičova a Gorondy, další pak u Černého Arдова.

Koncem prosince byl proveden granátový útok na stanici finační stráže v Makarjevu a bylo přepadeno družstvo SOS v Dravcích. Počátkem ledna 1939 byl přepaden oddíl SOS v Barbovu a v Dohém, na postavení SOS v Barvinkoši zaútočila mimořádně silná skupina záškodníků. Největší srážkou v tomto období byl tzv. rozvegovský incident. Odehrál se v okolí Mukačevo 6.-7. ledna, kdy na maďarskou provokaci na hranicích odpověděly jednotky obránců tvrdým protiútokem s užitím kulometů, obrněných vozů a dělostřelectva. Palbou bylo poškozeno i Mukačevo a boje si vyžádaly četné oběti na obou stranách. Ještě počátkem února 1939 došlo k útoku na postavení armády u Rákošína, několik pachatelů bylo zajato a postaveno před soud.²⁷

V té době však již maďarské útoky ustávaly. Podle dobových zpráv z tisku bylo státní prokuraturou ve Velkém Berezném ke dni 25.2.1939 vězněno celkem 345 maďarských teroristů, avšak asi 300 z nich bylo vzápětí na základě amnestie propuštěno bez trestu.²⁸ Z dobových hlášení a svědectví účastníků bojů vyplývá, že boje s Maďary byly svedeny na nejméně 22 místech Podkarpatské Rusi, mnohdy i opakovaně, a že si vyžádaly nejméně 10 československých obětí.

Polská diplomacie měla již řadu let ve svém programu odtržení Podkarpatské Rusi od Československa a její přičlenění k Maďarsku. K tomu se přidaly ještě obavy ze sílícího hnutí Ukrajinců v Polsku, povzbuzených příkladem autonomie Podkarpatské Rusi. Protičeskoslovenská spolupráce Polska s Maďarskem ze září 1938 našla tak záhy své pokračování v dohodě o společné diverzní činnosti na Podkarpatské Rusi. Maďari měli působit na jižní části, Poláci na severní části Podkarpatské Rusi. První rozkaz šéfa Hlavního štábu polské armády k přípravě této diverze byl vydán již 7. října 1938, tedy v době příprav jednání v Komárně, ale k maďarskému velkému útoku z 10. října se Polsko ještě nepřidalo. Teprve po maďarském debaklu byla vyslána 20. října do Budapešti polská spojovací mise, aby dohodla koordinaci diverzí. Akce dostala v Polsku krycí název "Lom" (Sochor). Řídila ji Expozitura č. 2 ze II. oddělení Hlavního štábu polské armády, akci velel major Feliks Ankerstein. Ten obdržel 19. října ve Varšavě rozkaz šéfa Hlavního štábu k zahájení diverzních akcí. Byl stanoven operační prostor diverzních jednotek a po jistém váhání z něj byly vyloučeny oblasti, které se nacházely na území Slovenska. V této souvislosti se diverze měly omezit jen na přerušování komunikačních spojů vedoucích ze Slovenska na Podkarpatskou Rus. Hlavním cílem

bylo ničit komunikace, mosty, spojovací a rozvodné sítě, provádět útoky na československé správní úřady, četnická a vojenská stanoviště.

Základem prvních diverzních jednotek byli vesměs příslušníci tzv. Bojové organizace (Organizacja Bojowa) z československé části Těšínska, místní Poláci, kteří vzhledem k odstoupení tohoto území Polsku bez boje ani nestačili své kvalifikace náležitě využít. Byli vojensky vycvičení, zčásti i vyškolení v práci s výbušninami, znali česky a jako bývalí českoslovenští občané měli i potřebné dokumenty. Už 8. října odjela z Těšína na Podkarpatskou Rus první skupina a další ji záhy následovaly. Někteří ještě procházeli intenzivním ženíjním přeškolením. Před odjezdem přísahali v Těšíně pod portrétem maršálka Pilsudského věrnost vlasti, zachování tajemství a horlivost při plnění rozkazů. Postupně byli dopravováni do výchozího tábora v lyžařské chatě v Rozluczi u Turky na polské straně hraničního hřebene Podkarpatské Rusi. První skupina asi 60 bojovníků z Těšínska byla doplněna o několik varšavských studentů a dobrovolníků z východních oblastí. V dalším výcviku se seznamovala s výzbrojí a s místním horským terénem. Dalších asi 250 dobrovolníků dodaly organizace Střeleckého svazu ze Lvova a Przemyslu, byla pro ně zřízena školicí střediska ve Stryji a v Turce.²⁹

První fáze polských diverzních a bojových akcí probíhala od 20. října do 5. listopadu 1938. Do akcí vycházely malé diverzní hlídky nebo větší, až 20-členné oddíly, jež měly zajišťovat minéry a cestou likvidovat stanice četnictva a finanční stráže. První polský útok směřoval na most přes Latorici v Nižních Vereckách a došlo k němu 24. října. Obránci zprvu podezřívali maďarské teroristy, neboť útoky ze severu nečekali. Ještě v říjnu následovaly útoky na silniční a železniční most u Velkého Berezného, útok na most přes Riku ve Vučkovu³⁰, při němž zahynuli 2 obránci, přepad oddělení finanční stráže v Novoselici a další akce. Série útoků byla zakončena 5. listopadu granátovým přepadením pošty v Toruni, při němž zahynul příslušník finanční stráže. Teroristické akce měly zřejmě vyvolat dojem, že na Podkarpatské Rusi existují nepokoje, které československá správa již nedokáže zvládnout. Měl to být argument pro arbitrážní jednání o úpravě hranic, s nímž československá vláda vyslovila již 25. října souhlas a k němuž také 2. listopadu ve Vídni došlo. Podobným argumentem měly být promaďarské provokace a nepokoje zorganizované v Užhorodě 1. listopadu a financované Maďarskem

a také Polskem, jehož konzulární pracovníci pouliční provokace nafilmovali a ještě večer film doručili do Vídně.³¹

Také druhá fáze polských diverzních akcí, probíhající od 10. do 25. listopadu 1938, měla své mezinárodní souvislosti. Po reorganizaci vzniklo 7 velkých diverzních skupin o přibližně 80 lidech, jež měly být rozmístěny v pohraničí Podkarpatské Rusi poblíž strategických silnic, odkud měly podnikat diverzní výpady. Existoval i projekt velkého útoku do okolí Volového s cílem vyvolat tam povstání. Od 14. listopadu měly být v příhraničním pásmu o šířce 6-8 km rozhazovány propagandistické letáky. Nakonec byla 18. listopadu celá akce "Lom" podřízena veliteli okruhu VI. armádního sboru generálu W. Langnerovi. Příštího dne se měl na rozkaz šéfa II. oddělení Hlavního štábu uskutečnit masový výpad na Prislop.³²

Tato náhlá změna taktiky úzce souvisela s přípravou maďarsko-polské vojenské okupace Podkarpatské Rusi, k níž mělo dojít nejprve v noci na 20. listopad 1938. Z českých zemí a ze Slovenska se na Podkarpatskou Rus začaly stahovat vojenské posily, Rumunsko přesunulo k maďarské hranici na 40 tisíc vojáků. K válce nakonec nedošlo, především proto, že zasáhlo Německo. První demarši z 19. listopadu varující před porušením Vídeňské arbitráže Maďarsko ještě ignorovalo a výzvědné služby Heydricha i Canarise shodně potvrzovaly, že k válečnému vpádu na Podkarpatskou Rus už brzy skutečně dojde. Teprve společná německo-italská demarše ze 21. listopadu, jež pohrozila dokonce německým vojenským zákrokem, definitivně zastavila zamýšlenou maďarsko-polskou agresi.³³

V očekávání konfliktu byla v listopadu 1938 zesílena i polská diverzní činnost. Z nejvýznačnějších akcí lze připomenout třeba přepad četníků u Bělasovic a odvezení 20 zajatců do Polska, kde byli vězněni až do 20. března 1939. K těžkým srážkám s diverzanty došlo u osady Filipec, u Huklivého, Nižních Verecek, Nižního a Vyšného Studeného, třikrát u Toruně a Prislopu aj. V Majdanu a Prislopu byla přepadena pošta, útoky na mosty byly zaznamenány v Nižní Roztoce, Nižních Vereckách, Repiném, Sojmě a v Siněvíru, kde byla zničena i propust přehrady.³⁴ Polské prameny uvádějí, že v obou fázích polské diverzní činnosti na Podkarpatské Rusi bylo uskutečněno přes 50 diverzních a bojových akcí, při nichž bylo zničeno 12 silničních a 1 železniční most, přerušeno 27 telefonních vedení atd. Československé ztráty prý činily 23 mrtvých,

polské ztráty 13 mrtvých a nezvěstných.³⁵ Podle ukrajinských pramenů činily československé ztráty jen za část listopadu 7 mrtvých. To se zhruba shoduje s československými prameny, ovšem údaj o počtu zajatých polských diverzantů je mimořádně nadsazený.³⁶ Z dobových československých hlášení a svědectví účastníků vyplývá, že ke střetnutím s polskými diverzanty došlo nejméně na 25 místech a mnohde i víckrát po sobě a že boje s nimi si vyžádaly nejméně deset československých obětí.

K zastavení polských diverzních akcí došlo na telefonický příkaz z Varšavy 24. listopadu, příštího dne byl vydán rozkaz k likvidaci akce "Lom". Přesto ještě 26. listopadu byl na Siněvírské Poljaně zastřelen ze zálohy dozorce finanční stráže a v prosinci byla přepadena posádka finanční stráže ve Skotarském. Situace na severní hranici Podkarpatské Rusi se však zřetelně zklidnila. Někteří historici³⁷ vidí příčinu zastavení polské akce nejen ve zmíněné mezinárodní situaci, jež byla nepochybně rozhodující, ale též ve vlivu mezinárodního veřejného mínění na Polsko. Těsně před ukončením akce se 23. listopadu uskutečnila návštěva zahraničních žurnalistů na místech polských přepadů ve Vučkovu, Toruni, Prislopu a Siněvírské Poljaně a byly jim předloženy i zbraně a věci zadržovaných teroristů. Na popud německého konzula v Chustu H. Hofmanna, který se prohlídky zúčastnil a vše fotografoval, byla vládám Polska a Maďarska zaslána německá protestní nota. Dalším důvodem pro ukončení polské akce mohly být i vysoké a stále rostoucí polské ztráty, způsobené zlepšením a zesílením československé obrany. Posilování bezpečnosti pokračovalo i v roce 1939. V únoru se např. na Podkarpatské Rusi uskutečnil dodatečný nábor do četnictva, jehož stav dosahoval již 900 osob, z toho 106 Ukrajinců. Byla vyhlášena odměna za pomoc při zadržení diverzanta či za vyzrazení agenta-provokátéra ve výši 500 Kč.³⁸

Ze srovnání maďarských a polských diverzních a bojových akcí na Podkarpatské Rusi vyplývá, že ty polské byly mnohem účinnější, při menších vlastních ztrátách způsobily významnější škody. Poláci sice operovali v členitějším horském terénu, ale na rozdíl od Maďarů nemohli počítat s podporou místního obyvatelstva, s nímž většinou ani nevcházeli v kontakt. Někteří polští historici³⁹ však uvádějí, že i když efekty diverzních akcí byly na Podkarpatské Rusi mnohem větší než na Těšínsku, byla příprava akcí málo precizní a trpěla chaosem. Ironií dějin prý rovněž zůstává, že kvůli

soustředění pozornosti na Podkarpatskou Rus Poláci zanedbali včasnou přípravu na diverze proti Německu. Obě diverzní akce, maďarská i polská, zůstanou pro historii markantním příkladem porušení mezinárodního práva, neboť v době míru, bez vyhlášení války, pronikaly na území sousedního státu početné a silně vyzbrojené jednotky, jež měly v úmyslu vyvolat povstání nebo vést partyzánskou válku.

Zajímavé je též hodnocení, jehož se oběma diverzním organizacím u nás po válce dostalo. Dekret prezidenta republiky o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů vyjmenoval v § 2, jenž postihoval trestem žaláře od 5 do 20 let (za zvláště přitěžujících okolností od 20 let až na doživotí) již pouhé členství v podobných ozbrojených formacích, vedle SS, FS a Rodobraný též Szabadcsapatok.⁴⁰

Dodatečná výkladová směrnice ministerstva vnitra přijatá v plném rozsahu ministerstvem spravedlnosti přidala sice dalších 12 organizací, mezi nimi např. též ukrajinskou Sič, ale polskou Bojovou organizaci neuvedla.⁴¹ Jediný polský bojovník, který byl odsouzen mimořádným lidovým soudem v Ostravě k trestu 20 let žaláře, byl na zásah ministerstva spravedlnosti po dvou letech "repatriován" do Polska a tam osvobozen; v naprosté většině podobných případů souzených podle jiného paragrafu bylo řízení na příkaz ministerstva zastaveno.⁴²

Bránit republiku bylo však nakonec nutné i proti ukrajinským útokům. Autonomní vláda Podkarpatské Rusi směřovala k nezávislosti, přičemž se snažila odvrátit hrozbu maďarského záboru hledáním opory v Německu a budováním vlastních ozbrojených jednotek. V září 1938 byla v Užhorodě ustavena Ukrajinská národní obrana (UNO), přetvořená v listopadu v Chustu na Karpatskou Sič. Založení této organizace s právem členů nosit uniformu a zbraň povolila autonomní vláda 22. listopadu, po vyhlášení nezávislosti Karpatské Ukrajiny 15. března 1939 se Karpatská Sič stala regulérní armádou nového státu. Již před tím její ozbrojené skupiny pomáhaly destabilizovat situaci v zemi a urychlit tak vyhlášení samostatnosti. Do oddílů Siče vstupovali ve stále větší míře Ukrajinci z Haliče, kteří sem tajně přicházeli z Polska. Akce odporu organizovali velitelé D. Klimpuš a R. Šuchevič. Zasahovala sem i Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN), jež měla své centrum v Berlíně a snažila se získat německou podporu svému úsilí o vytvoření samostatné Velké Ukrajiny. V Chustu měla svou "bezpečnostní službu".⁴³

Na Podkarpatské Rusi v té době žilo údajně asi 8 a půl tisíce českých úředníků (s rodinami asi 15 tisíc). Podle některých ukrajinských historiků⁴⁴ se všichni Češi "stavěli nepřátelsky vůči vládě A. Vološina i všemu ukrajinskému". Podle jiných historiků se tak chovala většina Čechů, což "mělo negativní vliv na rozvoj ukrajinsko-českých vztahů".⁴⁵ Češi prý odmítali emancipační snahy a nepřijímali opatření autonomní vlády, Ukrajinci se zase snažili zbavit české "péče" a využívali k tomu často i metod, jež byly v rozporu s platnou ústavou. I ukrajínští historici přiznávají, že iniciátory mnohých protičeských vystoupení byli právě příslušníci Siče. Šlo např. o rozbíjení oken na úřadech a českých budovách, o strhávání státních vlajek ČSR a vyvěšování ukrajinských praporů, o odstraňování českých nápisů, o fyzické útoky na osoby věrné státní politice republiky atd. Z vážnějších incidentů lze uvést např. přepad věznice v Korolevu 26. ledna s cílem osvobodit zajaté příslušníky Siče, při němž byl těžce zraněn jeden z obránců.

Ukrajinsko-český konflikt se značně vyhroutil po dosazení generála L. Prchaly do funkce třetího ministra autonomní vlády, k němuž došlo 16. ledna 1939. Premiér Vološin proti tomu ostře protestoval a celou zemi se přehnaly divoké demonstrace. Jako výraz kompromisu byla pak Prchalova pravomoc formálně zúžena jen na resort ministerstva dopravy, ale napětí v zemi přetrvávalo. Sněmovní volby na Podkarpatské Rusi, konané 12. února 1939, se vyslovily 93 % hlasů pro vládní kandidátku a staly se protimaďarskou manifestací. Při druhém zákroku Prahy byl 6. března 1939 sesazen proněmecky orientovaný ministr J. Revay a generál Prchala převzal všechny důležité resorty.

V té době se již skoro otevřeně hovořilo o blížícím se ukrajinském povstání. Jeho předzvěstí byla krádež zbraní ze skladu Zemského četnického velitelství v Chustu, k níž došlo počátkem března 1939. Po dohodě se šéfem 2. oddělení hlavního velitelství Karpatské Siče inž. E. Voljanským byla 6. března většina odcizených zbraní vrácena, chybělo však hodně střeliva a pistolí. Ke krádeži se písemně doznali dva řadoví sičovci a vzápětí se ukryli. O záležitosti byl průběžně informován premiér Vološin, který navrhl zastavit vyšetřování.⁴⁶ Ukrajínští historici vyvozují, že přímo v táboře Karpatské Siče docházelo k soupeření dvou křídel. Radikálové nespokojení s příliš "měkkým" postojem Vološinovy vlády vůči Praze chystali její svržení. Vzbouřenci se měli v prvé

etapě zmocnit zbraní a poté provést převrat. O přípravách povstání informovala československá rozvědka i premiéra Vološina.⁴⁷

Chystaná vzpoura Siče byla několik dnů předem prozrazena, takže československé četnictvo, vojsko i jednotky SOS mohly včas učinit protiopatření a obsadit přístupy k Chustu. Útok Siče začal po půlnoci ze 13. na 14. březen 1939 přepadením vládní budovy v Chustu a požadavkem na vydání zbraní. Ostraha odmítla zbraně ze skladu vydat a rozpoutala se přestřelka doprovázená kulometnou palbou obou stran. Příslušníci Siče stříleli též z věže evangelického kostela, z hotelu Koruna a mnoha dalších budov ve městě. Prudké boje byly svedeny u nádraží, kostela, pošty, kasáren, Rosenbaumova velkoobchodu a zvláště na náměstí u hotelu Koruna. S podporou obrněných vozů se československým jednotkám podařilo ještě před polednem největší hnízdo odporu v hotelu Koruna obsadit. Německý konzul Hofmann, který tam byl ubytován, vyvázl bez úhony. Přímo v hotelu bylo zatčeno 47 příslušníků Siče. Další velitelé a funkcionáři Siče byli zatčeni odpoledne, kdy ve městě již panoval klid.⁴⁸

Někteří ukrajinští autoři přisuzují vinu za incident české straně, např. V. Hrendža-Donskyj jej označuje za "brutální útok českého pravidelného vojska" a tvrdí, že k pokusu o násilné převzetí zbraní dal zemskému veliteli četnictva Wakovi, který příslušníky Siče doprovázel, písemný rozkaz sám premiér Vološin.⁴⁹ Rozkaz k zabírání skladů zbraní byl sice skutečně vydán, ale až později v době, kdy už československé vojsko příslušníky Siče zčásti odzbrojilo a ovládalo situaci. Na základě podobného rozkazu velitele Siče z Volového došlo 14. března např. v Toruni ke krvavému střetnutí, při němž zahynul přednosta oddělení finanční stráže, několik obránců bylo zraněno a 22 jich bylo dočasně zajato. Téhož dne byl při přepadu u Lopušného zabit jeden voják, další útok směřoval na blízký Prislop. Ukrajinské přepady pokračovaly i v dalších dnech - 15. března byl u Malého Berezného odvrácen útok Siče na evakuační vlak směřující přes Užok do Polska, podobně u obce Usteriky došlo k přestřelce během evakuace koncentračního tábora Dumen, který se nacházel poblíž Rachova. Tento tábor vznikl na příkaz premiéra Vološina 20. listopadu 1938 a sloužil k internaci dezertérů, záškodníků a politických provinilců, ale název "koncentrační tábor" byl podle svědků prý pouze symbolický.⁵⁰ Ještě 16. března sváděla Sič zoufalé boje s ustupujícími jednotkami československé armády, jejichž výzbroje se chtěla zmocnit, aby mohla lépe čelit

maďarskému vpádu. Vojenská kolona směřující k přechodu do Rumunska v Tjačevu byla cestou přepadena v Sekernici (2 padlí), v Saldoboši a v Buštině, kde padl příslušník finanční stráže a dělostřelci zničili kulometné hnízdo Siče.⁵¹

Z dochovaných hlášení a svědectví účastníků bojů lze vyvodit, že při srážkách s ukrajinskými oddíly zahynulo také nejméně 10 československých obětí. Při potlačování vzpoury v Chustu padli podle

prvních zpráv 2 obránci a 10 jich bylo zraněno, odhad pro útočníky zněl na asi 40 mrtvých a 50 zraněných. Podle jiných pramenů padlo na české straně 7 osob, včetně civilistů.⁵² Ukrajínští historici odhadují ztráty Siče jen v Chustu na 120-150 mrtvých, což je nepochybně značně nadsazené, stejně jako tvrzení o více než stu českých obětí při srážce v Toruni.⁵³ Pro srovnání - polské zpravodajské hlášení ze 16. března uvádí, že v Chustu zahynulo na české straně 6 osob, na straně Siče 12 osob.⁵⁴ Ukrajínští historici rovněž konstatují, že útoky Siče na československé vojsko byly taktickou chybou, neboť nejen že Sič značně oslabily, ale především znemožnily společný boj proti maďarské agresi.⁵⁵ Taková bojová spolupráce by však zřejmě nebyla reálná ani pokud by nedošlo k oněm střetům, a sotva by mohla oddálit tragický konec právě zrozené samostatné Karpatské Ukrajiny.

Dramatický průběh oněch několika dnů uprostřed března 1939, kdy nastal rozpad Česko-Slovenska, násilná německá okupace českých zemí a maďarská okupace Karpatské Ukrajiny, jejíž samostatná existence vydržela jen několik desítek hodin, a především ona čtyřdenní ústupová cesta československých jednotek, doprovázená válečnými souboji s vetřelci s užitím kulometů, obrněných vozů, tanků, děl i letadel - to vše by si zasloužilo samostatné studie. Uspíšilo by to možná definitivní konec po půl století uměle vytvářené legendy o tom, že jediným československým projevem ozbrojeného odporu vůči okupantům byl boj vojáků místecké posádky 8. pěšího slezského pluku. Těžká válečná střetnutí československých jednotek na Podkarpatské Rusi, sváděná s maďarskými okupanty ještě v době, kdy v Protektorátě Čechy a Morava už několik dnů vládli nacisté, byla zamlčována. Připomeňme si proto alespoň stručně některá fakta.

Hitler 12. března 1939 vybídl Maďarsko k urychlenému přepadu Podkarpatské Rusi, neboť takový krok teď již zapadal do jeho plánu na likvidaci Česko-Slovenska. Útok započal 14. března, v den, kdy byla potlačena vzpoura Siče a Karpatská Ukrajina po vzoru Slovenska vyhlásila svou samostatnost, což příštího dne potvrdil i její sněm. Žádost o podporu adresovaná Německu stejně jako jednání s Rumunskem a Maďarskem neměly úspěch, neboť o osudu země již bylo rozhodnuto.

Maďaři útočili ve třech směrech. První útok vedl ráno 14. března do okolí Mukačeva a směřoval na Svaljavu, těžké boje byly sváděny u Činaděva, Podmonastýru, Kolčina, Strabičova, Gorondy, Čomonína, Makarjeva, Záluže, Lalova, Záhatě. Večer začal útok na západě u Užhorodu směrem na Domanince, Kamenici a Perečín, měl obráncům odříznout ústupovou cestu na Slovensko. Ráno 15. března přibyl ještě útok východním směrem na Fančikovo, Černý Ardov, Ardovec, Chmelník a Sasov, vedoucí na Sevljušu a Chust. Jednotky československé armády i družstva SOS na řadě míst úspěšně zastavily nápor maďarské přesily a někde dokonce přešly do protiútoků, aby udržely strategické komunikace pro evakuaci armády a správních úřadů. Maďarské ultimátum předané 14. března odpoledne nařizovalo československé vládě vyklidit Podkarpatskou Rus do 24 hodin a varovalo před pokusy o odpor, přesto však během ústupu naší armády docházelo až do večera 17. března k těžkým ozbrojeným srážkám s maďarskými jednotkami.⁵⁶

Ústup probíhal také ve třech směrech. První vedl na Slovensko, kam se stahovaly jednotky z okolí Užhorodu, Mukačeva a Svaljavy po hlavní silnici přes Perečín, který byl do poslední chvíle tvrdě bráněn. Přes Malý Bereznyj pak vedla cesta do pohraniční slovenské Ubly a dál do Stakčina, Humenného, Michalovců a Prešova. Zbraně byly odevzdány slovenské armádě v Humenném, z Prešova pak odjížděly evakuační transporty do protektorátu. Podle svědků se průchod Slovenskem odbýval bez potíží až do Prešova, kde však byli demobilizovaní vojáci a jejich rodiny hrubě napadáni a okrádáni příslušníky Hlinkových gard o peníze i majetek. Druhý směr ústupu vedl do Rumunska, především pro jednotky z okolí Mukačeva, Iršavy, Sevljuše, Dohého a Chustu. Z Chustu, který byl definitivně vyklizen 16. března před polednem, směřovaly kolony po silnici přes Sekernici, Salbadoš a Buštinu do Tjačeva na rumunské hranici, kde za řekou Tisou odevzdával zbraně. Evakuační transporty vedly přes Rumunsko,

Jugoslávii a Rakousko do Brna. Pamětníci uvádějí, že přijetí v Rumunsku bylo srdečné, v Jugoslávii dokonce přátelské, a na nádraží ve Vídni prý transportu vyhrávala hudba jednotek SS. Třetí směr ústupu vedl do Polska, kam směřovaly evakuační vlaky z Velkého Berezného přes Užocký průsmyk a ze Svaljavy a Volovce přes Skotarský průsmyk. Ve stanicích Sianki a Beskid pak byly Polákům předávány zbraně, přijetí uprchlíků bylo prý velmi příznivé. Transporty dále pokračovaly na Stryj, Lvov, Přemyšl a Krakov do Bohumína a Přerova. Čtvrtý, nejméně chtěný směr návratu domů vedl přes Maďarsko. Do zajetí se dostalo např. 230 Čechů ve Volovém, kteří nestačili odjet evakuačními transporty, nebo četa SOS Makarjevo, jíž byl u Romočovic odříznut ústup apod. Zajatci byli přes Užhorod dopraveni do zajateckého tábora v Görög Szalás u Nyiregházi, odkud se až na výjimky dostali zanedlouho přes Budapešť a Vídeň domů. Zacházení se zajatci prý bylo slušné, ubytování a strava nikoliv.⁵⁷

Československé ztráty z bojů s maďarskými okupanty nebyly přesně vyčísleny, po zániku ČSR k tomu patrně nebyla vhodná příležitost. Poválečné zprávy o činnosti některých jednotek uvádějí jen souhrnné počty mrtvých (např. I. prapor 36. p.p. uvádí 6 mrtvých a 36 raněných, I. rota Domanince praporu SOS Užhorod uvádí 9 mrtvých) a hlášení nejsou kompletní. Badatelé se však shodují na celkem asi 40 padlých a 100-120 raněných. Maďarské ztráty údajně činily 37 padlých a 117 raněných, ale jiné prameny uvádějí až 200 padlých.⁵⁸

Celkové ztráty československých obránců Podkarpatské Rusi za období od října 1938 do druhé poloviny března 1939 tedy činily asi 70 osob, stovky dalších byly zraněny, tisíce dalších přišly o své domovy a majetek. Jmenovitě se dosud podařilo určit jen 43 mrtvých, ale další výzkum tento seznam jistě rozšíří. Stateční obránci se od československého státu většinou ani nedočkali náležitého uznání. V roce 1939 na to již nezbyl čas, poválečné návrhy na vyznamenání z roku 1946 nezohlednily všechny případy. A pak se na více než čtyři desítky let rozhostilo mlčení. Ani po roce 1989 nezbyval na spravedlivé zhodnocení této dějinné epizody čas a dnes, po opětovném zániku Československa, už jako by jejich vlastenecký čin ztrácel smysl. Na nás je ukázat, že ho neztratil.

Poznámky

- 1) Pro zjednodušení užívám v české historiografii i v dobových pramenech vžitý název Podkarpatská Rus, ač jsem si vědom, že od 22.11.1938 se užíval název Zakarpatská Ukrajina a od 31.12.1938 Karpatská Ukrajina. Rovněž názvy obcí neuvádím podle dnešních zásad transkripce ukrajinštiny do češtiny, ale užívám zčeštěných dobových názvů.
- 2) *Vojenské dějiny Československa*. III. díl. Praha 1987, s. 547-560.
- 3) F. Lukeš, *Podivný mír*. Praha 1968. - D. Tomášek, *Deník druhé republiky*. Praha 1988. - O. Holub, *Stůj! Finanční stráž!* Praha 1987.
- 4) Např. - O. Holub, *Neznámé bojiště*. Hlas revoluce, 1989, č. 11, s. 8. - O. Holub, *V údolí Latorice*. Hlas revoluce, 1989, č. 12, s. 8. - A. Jelínek, *Významná epizoda*. Hlas revoluce, 1988, č. 47, s. 4. - A. Jelínek, *Voják Gardského pluku*. Hlas revoluce, 1990, č. 28, s. 4. - AB: *V zemi červeného medvěda*. Hlas revoluce, 1991, č. 33-34, s. 8-9.
- 5) Např. P. Ptáček, *Podzim 1938 na Podkarpatské Rusi očima tehdejšího českého tisku*. Podkarpatská Rus, 1995, č. 2, s. 6. - J. Tichý, *Bránili jsme východ republiky*. Podkarpatská Rus, 1995, č. 4, s. 6.
- 6) Např. J. Krejčík, *Boje o východní cíp republiky*. Reportér, 1991, č. 51-52, příloha. - M. Borák, *"Zapomenutí" hrdinové*. Moravskoslezský den, 19.3.1994. - I. Lesková, *Pamětníka války mrzí, že lidé na minulost zapomínají*. Mladá fronta Dnes, 16.3.1995. - J. Marek, *Hraniční oblast 42*. Magazín Lidových novin, 1997, č. 11, s. 14-16.
- 7) *Výstřely v Karpatech*. Dokumentární film České televize Ostrava (režie J. Flak), vysílán na ČT 1 dne 13.3.1995.
- 8) P. Švorc, *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov 1996. - Š. Fano, *Zakarpatská Ukrajina v politických kalkuláciách susedných štátov v období od Mníchova po marec 1939*. Slovanské štúdio, História, XI, 1971, s. 61-79. - V. P. Čeredničenko, *Nôž do chrbta. Protičeskoslovenská činnosť ukrajinských nacionalistov v 30. rokoch*. Nové slovo, 8.12.1988, 15.12.1988 a 22.12.1988. - L. Deák a kol., *Viedenská arbitráž (2. november 1938) - Mníchov pre Slovensko*. Bratislava 1993. - *Malá vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*. Zostavil L. Deák. Bratislava 1993.
- 9) P. Sterčo, *Karpato-Ukrajinska Deržava: z istoriji vyzvoľnoji borot'by karpats'kich ukrajinciv u 1919-1939 rokach*. Toronto 1965. - Týž, *Nacionalne vidrodžennja Karpats'koj Ukrajiny. Organizacija Ukrajins'kich Nacionalistiv 1929-1954*. Paříž 1955. - Týž, *Urjadova koordynacija operacij madjars'kych i poľs'kych terorystiv u Karpats'kij Ukrajini v 1938-1939 r.r.* Deržavnist', 1993, No. 1, s. 15-24.
- 10) V. Hrendža-Dons'kij, *Ščastja i hore Karpats'koj Ukrajiny: ščodennyk. Tvory Vasylja Hrendži-Dons'koho*. T. VIII. Vašinhon 1987. - S. Kločurak, *Do voli: Spomyny*. N'ju-Jork 1978. - S. Rosocha, *Sojm Karpats'koji Ukrajiny*. Vinnipeh 1949. - V. Birčak, *Karpats'ka Ukrajina: spomyny i perežyvannja*. Praha 1940. - S. Puhač, *U madjarskij tjurmi /Spomyny molodoho v'jaznja*. N'ju-Jork 1978. - Ju. Chymynec', *Moji sposterežennja iz Zakarpattja*. N'ju-Jork 1984. - Týž, *Zakarpattja - žertva fašistskoji Nemččyny*. In: *Ukrajins'ki Karpaty*. Užhorod 1993. - A. Štefan, *Za pravdu i volju: Spomyny i deščo z istoriji Karpats'koji Ukrajiny*. Kniha I. i II. Toronto 1973 i 1981. - V. Šandor, *Karpat'ska Ukrajina miž dvoma svitovymi vijnamy*. Toronto 1970. - J. Sarvadij, *Zmova proty urjadu Karpats'koj Ukrajiny*. Karpats'kij Sojuz, 1984. - *Narysy istoriji Zakarpattja*. T. II (1918-1945). Užhorod 1995.
- 11) M. Adam, *Zahrbanja Zakarpattja chortists'koju Uhorščinoju v 1938-1939 r.r.* In: *Ukrajins'ko-uhors'ki zvjazky*. Kijiv 1964. - M. Boldyžar, *Zakarpattja miž dvoma svitovymi vijnamy*. Užhorod 1993. - B. Jakymovyč, *Karpats'ka Ukrajina ta jiji Zbrojni Syly - Karpats'ka Sič (1938-1939 r.r.)*. Šljach peremogy, 13.3.1993. - I. M. Hrančak - I. I. Pop, *Zakarpattja v čechoslovac'ko-radjans'kych vidnosynach periodu drugoji svitovoji vijny*. In: *Karpatyka. Aktualni pytannja istoriji, istoriografiji i kultury krajin Centraľnoji i Pivdenno-Schidnoji Jevropy*. Užhorod 1993. - I. Šanta, *Karpats'ka Ukrajina. 1939-j. Borot'ba z čes'kymy*

zbrojnomy sylamy. Zakarpats'ka pravda, 13.3.1993. - O. D. Dovhanyč - Z. A. Paškuj - M. V. Trojan, *Zakarpattja v roky vijny*. Užhorod 1990.

12) M. Veheš, *Karpats'ka Ukrajina (1938-1939)*. Užhorod 1993. - Týž, *V oboroni Karpats'koji Ukrainy*. Novyny Zakarpattja, 14.3.1991.

13) M. Zgórnjak: *Ukraina Zakarpacka 1938-1939*. In: *Ukrainska mysl polityczna w XX wieku*. Kraków 1990, s. 155-169. - J. Kupliński, *Polsko-czechoslowackie kontakty wojskowe od wiosny 1938 do jesieni 1939 roku*. Gdansk 1977. - Týž: *Polskie dzialania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku*. Wojskowy Przegląd Historyczny, 1996, Nr 4, s. 65-83. - E. Długajczyk, *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919-1939*. Katowice 1993. - J. Kasparek, *Przepust karpacki. Tajna akcja polskiego wywiadu*. Warszawa 1992.

14) Vojenský historický archiv Praha (dále jen VHA), fond Ministerstvo národní obrany, Hlavní štáb 1919-1939, 2. a 3. oddělení. Zde jsou uloženy situační zprávy, hlášení a další materiály týkající se obrany Podkarpatské Rusi včetně evakuace v březnu 1939, demobilizace armády a zrušení jednotek SOS v roce 1939.

15) Státní ústřední archiv v Praze (dále jen SÚA), fond Auswärtiges Amt, Ministerstvo vnitra 1936-1940 aj.

16) Archiv Ministerstva vnitra ČR, pobočka v Brně-Kanicích (dále jen AMV), fond A-15, Zemské velitelství SNB Brno. Zde jsou uloženy obsáhlé podklady pro vyznamenání příslušníků finanční stráže, četnictva, policie a jednotek Stráže obrany státu.

17) Muzeum Policie ČR v Praze. Zde jsou uloženy četné dokumenty a fotografie k činnosti četnictva, policie a jednotek SOS na Podkarpatské Rusi.

18) Např. pobočka Slezského zemského muzea Opava - Památník bojů za svobodu v Hrabyni, kde je součástí muzejní expozice obsáhlá výstava "Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938-1939".

19) Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie (dále jen CAW). Zde jsou uloženy materiály II. oddělení Hlavního štábu polské armády včetně kopií části tohoto fondu dovezených z bývalých sovětských archivů z Moskvy, dále též podklady pro vyznamenání příslušníků diverzních jednotek Křížem a Medailí Nezávislosti.

20) Zakarpats'kyj Oblasnyj Deržavnyj Archiv (dále jen ZODA). Zde jsou relace o incidentech a ozbrojených srážkách na Podkarpatské Rusi. Zmínky též v publikovaných pramenech maďarských (*Diplomáciai iratok Magyarországi külpolitikájához 1936-45*, II., Budapest 1965), německých (*Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des deutsch. Auswärtigen Amtes*. Serie D, Band 4 - *Die Nachwirkungen von München, Oktober 1938-März 1939*. Baden-Baden 1951) či sovětských (*Dokumenty Ministerstva inostrannyh del Germanii. Germanskaja politika v Vengrii 1937-1942*, Moskva 1946).

21) O. D. Dovhanyč - Z. A. Paškuj - M. V. Trojan, c.d., s. 14.

22) O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 140-142.

23) Odměna činila zprvu 10 pengö za pušku a 100 pengö za kulomet, později byla zvýšena až na 150 a 250 pengö. O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 145. - M. Veheš, *Karpats'ka...*, c.d., s. 64.

24) Tamtéž. - VHA, c.f., k. 23, i.č. 5347, situační hlášení ze 4., 13. a 15.10.1938. Záškodníkům byl přislíben přiděl půdy na Podkarpatské Rusi (20 jiter) nebo místo ve státních službách, denní plat obnášel 3 a půl pengö, za účast na ozbrojeném útoku odměna 50 pengö.

25) O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 145.148. - M. Veheš, *Karpats'ka...*, c.d., s. 62. - Š. Fano, c.d., s. 72. - VHA, c.f., k. 23, i.č. 5347, sit. hlášení ze 13. až 16.10.1938. - AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64.

- 26) J. Kupliński, *Polsko-...*, s. 118. - J. Kasperek, c.d., s. 17. - VHA, c.f., k. 23, i.č. 5347, sit. hlášení ze 13.10.1938. Podle výpovědí zajatců měli teroristé přejít do Polska, kde se měly vytvořit společné maďarsko-polské oddíly pro útok na ČSR. Jako legitimace pro přijetí v Polsku měl sloužit obrázek "Ježíšek zlatého srdce", jímž byli teroristé vybaveni. Poznávacím heslem pro styk na hranici bylo pro Maďary polské slovo Wegier (Maďar) a pro Poláky maďarské slovo Lengyel (Polák).
- 27) O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 148-150, s. 159-163. - M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 62-64. - AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64. - VHA, c.f., k. 24, i.č. 5598, Přehled událostí a zhodnocení bojů na Podk. Rusi v letech 1938 a 1939 - špkt. pěch. B. Mařík.
- 28) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 64.
- 29) J. Kupliński, *Polsko-...*, s. 114-119. - E. Długajczyk, c.d., s. 178-182.
- 30) Akci ve Vučkovu podrobně líčí její přímý účastník J. Kasperek, c.d., avšak některé jeho údaje se značně liší od českých pramenů (viz např. O Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 151-152).
- 31) P. Švorc, c.d., s. 96.
- 32) E. Długajczyk, c.d., s. 180-181.- O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s.154. Autorem uváděný odhad, že bylo vyzbrojeno na 2 tisíce polských záškodníků, je značně nadsazený.
- 33) F. Lukeš, c.d., s. 135-136.
- 34) Údaje o polských diverzních akcích viz O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 151-158. - E. Długajczyk, c.d., s. 181-183. - M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 64-65. - AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64.
- 35) E. Długajczyk, c.d., s. 180-181. - J. Kupliński, *Polskie...*, s. 78.
- 36) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 64-65. Bylo prý zajato 24 důstojníků, 62 poddůstojníků a přes 200 řadových teroristů.
- 37) O.Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 158.
- 38) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 65-66.
- 39) J. Kupliński, *Polsko-...*, s. 124-125.
- 40) *Dekret presidenta republiky č. 16 ze dne 19. června 1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech*. Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, r. 1945, částka 9, s. 25.
- 41) *Nacistické a fašistické organizace - výklad ustanovení §§ 2 a 3 retribučního dekretu*. Směrnice ministerstva vnitra č.j. Z/II-31366-45 ze 16.1.1946, s. 3-4.
- 42) M. Borák, *Činnost mimořádného lidového soudu Moravská Ostrava v letech 1945-1948*. Časopis Slezského zemského muzea, Série B, 44/1995, s. 77.
- 43) P. Švorc, c.d., s.91 99. - D. Tomášek, c.d., s. 88.
- 44) M. Boldyžar, c.d., s. 126.
- 45) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 71.
- 46) VHA, c.f., k. 382, dodatek ke hlášení č.j. 1419/Dův. 1939.
- 47) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 72-74.
- 48) O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 163-169. - AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64.
- 49) V. Hrendža-Donskyj, c.d., s. 208 a 234.
- 50) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 77.

- 51) O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s. 179-181, 185-186. - AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64.
- 52) VHA, s.f., k. 382, hlášení pplk. Lukase pro 2. odd. Hlavního štábu MNO ze 14.3.1939. - J. Sarvadij, c.d., s. 24.
- 53) J. Sarvadij, c.d., s. 24. - M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 74. - V. Hrendža-Donskyj, c.d., s. 239.
- 54) Ústřední státní archiv SSSR, fond II. oddělení generálního štábu Polska, č.f. 308, o. 19, d. 120 (kopie v CAW Varšava), hlášení Korpusu Ochrony Pogranicza o situaci na Podkarpatské Rusi ze 16.3.1939.
- 55) M. Veheš, *Karpats°ka...*, c.d., s. 74 a 78.
- 56) Blíže viz např. O. Holub, *Stůj!...*, c.d., s.169-186. - Relace pamětníků a svědků viz AMV, c.f., k. 30-31, i.č. 64.
- 57) VHA, c.f., k. 24, i.č. 5597, 5598 aj.
- 58) O. Holub, *Neznámé...*, c.d., s.8.